

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ МОДАЛЬНОСТІ

Аналізуються аспекти лінгвістичної еволюції модальності як дослідницької проблеми.

The aspects of linguistic evolution of modality as researchful problem are analyzed.

Модальність – мовна універсалія, складна категорія, яка є однією з фундаментальних властивостей людського буття, пов'язана із закономірностями людської психіки і вербалізованого представлення суб'єктивного в мові і мовленні.

Дефінітивна визначеність модальності як окресленої суб'єктивності, що насамперед виявлена як вербалізований результат рефлексії мовця на навколишній світ і до змісту висловлюваного, визначає аспектологію наукової проблематики:

– «модальність», «модальний» є не лише лінгвістичними термінами, а отже, йдеться про визначення специфіки їх термінологічного наповнення у філософському, логіцистичному, психологічному та ін. дискурсах, спроби уточнення площин їх перетинання, що стосується комплексного аналізу модальності – фундаментальної особливості мови, способу і виду буття, людської психіки тощо;

– історично-лінгвістичний ракурс дозволяє визначати детерміновану філософським і логіцистичним знаннями залежність лінгвістичного обґрунтування і градування модальності, що уможливило простеження термінологічної субординативності;

– лінгвістична аргументація і статусне представлення суб'єктивності у мові і мовленні зумовлює окреслення кола мовних засобів, що концентрують увагу на суб'єкті референції, суб'єкті мовлення, суб'єкті свідомості;

– співвідношення модальності і модусу в лінгвістичній проекції визначає спосіб їх інтерпретації на основі включення категорії і метакатегорії.

У контексті загального представлення суб'єктивності у мові і мовленні – виокремлення модальності як однієї з центральних лінгвістичних категорій і мовної універсалії.

Лінгвістична мотивація і типологія модальності в нинішній філологічній думці представлена сукупністю підходів окремих теоретиків-мовознавців та наукових шкіл, погляди яких сфокусовані на визначення суб'єктивного знаменника мовленнєвих маніфестацій мовця, проте в системному, узагальненому вигляді мають диференційований характер. Лінгвістичні інтерпретативні підходи до цієї категорії найчастіше зосереджені в таких площинах: визначення сутності модальності, меж лінгвістичного потрактування, мовних засобів репрезентації модальності та ін.

Складність явища, гетерогенність його виявлення і мовного представлення, різнорідність мовних засобів, співвіднесених із модальними значеннями, як і лінгвістична дискусійність трактувань модальності, іноді виявляється в «нонсенсній» відмові не від самого з'ясування типології, мовних виявів модальності, а від лінгвістичного визначення модальності як такого. Так, на думку чеського лінгвіста М. Грепла, “навіть чи можливо завдяки якому-небудь визначенню проникнути в сутність категорії модальності, причому не тільки через різне її розуміння, але насамперед через складність самого поняття”¹.

Широко цитована у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці Виноградівська робота “Про категорії модальності і модальні слова в російській мові” (1950)², що для свого часу стала узагальненим оглядом і підсумком попередніх робіт щодо обґрунтування сутності модальності, статусу названих одиниць, окреслення їх меж, ієрархічності категорії модальності, а також уведення функціонального критерію у визначення кола мовних явищ, що відносяться до модальності, визначила термінологічну і дефінітивну окресленість категорії модальності, на тривалий час спроектувавши вектори аналізу категоріальної сутності модальності у лінгвістичній проекції. Загальне формулювання модальності як категорії речення, що “виражає віднесеність змісту мовлення до дійсності”³, включало як істотну конструктивну характеристику речення його модальне значення, разом із тим визначивши релевантність представлення цієї ознаки, бо останнє містить відображення «дійсності в її практичному суспільному усвідомленні». Мотивованість реченнєвого включення модальності була підпорядкована зняттю конфлікту між традиційним розумінням речення, що за логіцистичними схемами ототожнювалося з судженням, та намаганням, врахувавши мовленнєву комунікацію, “розширити” рамки речення, вийшовши за його межі.

Визначення модальності як “вираження віднесеності змісту мовлення до дійсності” поглинається комплексною категорією предикативності речення, яка співвідносить зміст речення з дійсністю за трьома координатами – модальності, часу та особи⁴ (особа теоретично постулюється, проте окремо не розглядається) чи двома – модальності і часу⁵. Так, протиставлена суб’єктивній об’єктивна модальність визначається комплексом значень часу і реальності/нереальності. Зокрема, відзначається, що “категорія предикативності формується цими значеннями і представляє їх як складну мовну цілісність”⁶, предикативність – “як співвіднесено з погляду мовця з дійсністю зміст речення в плані реальності/потенційності його реалізації і, як правило, також у часовому плані”⁷. Проте в ряді випадків часове значення перекривається, деактуалізується значенням модальним, яке виступає на перший план – позачасовість кондиціоналу⁸, відсутність координації ірреальної модальності відносно часу⁹.

Такий підхід лінгвістичного обґрунтування предикативності не вводить категорію особи до комплексної цілісної категорії предикативності, проте актуалізована співвіднесеність змісту речення з дійсністю декларує і декларується мовцем, від цієї координатної точки визначається сукупність значень, що моделюють предикативність. Субординативність цих значень позначена варіантними співвідношеннями реальності/потенційності та часової характеристики, яка деактуалізується за умови потенційної реалізації змісту речення. Можливо, визначення лише двох субкатегорій предикативності – модальності і часу – пов’язане з міркуваннями суб’єктивного ускладнення пропозиційного змісту. З одного боку, факультативність категорії особи, що в окремих граматичних підходах взагалі не виводиться як складник предикативності або ж йому надається другорядна роль, а з іншого боку, деактуалізація часової координати в потенційній реалізованості змісту речення щодо дійсності дозволяють визначити вершинність, облігаторність модальності у предикативному категоріальному статусі.

Ієрархічність предикативності як складної мовної та мовленнєвої цілісності водночас не передбачає окремої дефінітивної окресленості об’єктивної модальності і предикативності, що, як впливає з наведених міркувань, покривають одне одного, і визначена співвіднесеність із дійсністю однаковою мірою визначає і покриває категорію предикативності і субкатегорію модальності.

Спектр лінгвістичних мотивацій теоретичного обґрунтування категорій предикативності і модальності охоплює діаметрально протилежні погляди – від поширеного в лінгвістиці розуміння субкатегоріальної природи модальності – до окремих спроб визначення паралельності предикативності і модальності у віднесенні змісту речення до дійсності¹⁰.

Інший підхід – ототожнення предикативності з синтаксичною модальністю. Так, М.Я. Блох характеризує предикативність як синтаксичну модальність, тобто “семантику відношення денотатів до дійсності”: “Що ж стосується предикативності, то вона становить синтаксичну модальність як особливу мовну властивість речення, яка реалізує його якісну визначеність саме як речення і, відповідно, не властива жодній іншій одиниці мови”¹¹.

Окрім цього, додаткового коментаря потребує співвіднесення з предикативністю не категорії модальності в цілому, а лише тієї її частини, яка бере безпосередню участь у формуванні актуалізаційної віднесеності до дійсності і пов’язана з витлумаченням повідомлюваного як реального (констатованого) чи ірреального (необхідного, бажаного, можливого та ін.), а отже, не лише співвідносить, а й інтерпретує, представляє таку віднесеність.

Категорія модальності в цілому не покривається лише граматичними значеннями категорії способу, а розглядається в ширшому плані, включаючи стосунок мовця до висловлюваного, що, у свою чергу, окреслює інший тип співвідношень із предикативністю. За цією ознакою модальність виявляється теж комплексною категорією, складники якої по-різному стосуються модальності як лінгвістичної категорії – об’єктивномодальна актуалізація змісту до дійсності з цього погляду увиразнюється як конститутивна ознака, а отже, формує речення як комунікативну одиницю, тоді як рефлексії мовця стосовно висловлюваного – неконститутивна, факультативна ознака мовленнєвого утворення.

Діапазон лінгвістичних тлумачень предикативності – і пов’язаної з нею модальності – від розуміння її як структурної ознаки, видової ознаки, що виражається за допомогою форм дієслова – до представлення її як синтаксичної категорії вищого ступеня абстракції, що виражає стосунок повідомлюваного до дійсності, зв’язує діалектико-протилежні сторони речення – мовну і мовленнєву, суттєвої ознаки речення як мовленнєвого утворення, комунікативної одиниці.

Категоріальне осмислення статусного рівня предикативності та інтерпретація субкатегорій – модальності, часу, особи – як комунікативних знаходять вияв у висвітленні синтаксичних категорій різних планів речення. Комунікативна природа предикативності, доповнена категорією актуального членування речення, трактується І.Р. Вихованцем як метакатегорія комунікативного рівня речення – надкатегорія реченнєвої актуалізації¹², а “термін предикативність використовувати у вужчому значенні, ... тобто зараховувати категорію предикативності до формально-синтаксичних характеристик”¹³.

Певна непослідовність виявляється у визначенні серед категорій речення предикативності, “функція якої – відділити речення як структуру предикативну від словосполучення в його номінативній функції і словоформи – структур непредикативних і характеристики як категорії актуалізаційної”¹⁴. Термін “актуалізація”, загалом двозначний у роботі, у цьому разі постає як “переведення змісту з рівня мови на рівень мовлення, що зв’язано з категорією предикативності речення (модальність, час, особа)”¹⁵. Інше значення цього терміна – виділення інформативно важливого компонента висловлювання – є основним у наступному викладі цього дослідження. Проте навіть можливе вираження предикативності морфологічно, лексично, контекстуально та інтонаційно залишає розгляд предикативності у сфері категорій речення (за М.В. Всеволодовою).

Логічно, що широка дефінітивна окресленість предикативності – одночасно як категорії мовної і мовленнєвої - потребує термінологічного детермінування за співвіднесенням із формально-синтаксичним або комунікативним аспектами функціонування і дослідження речення-висловлювання. Втім, термінологічні уточнення – навіть за умови зняття омонімічності терміна – супроводжуються корекціями такого плану: чи зберігається характеристика стосунку повідомлюваного до дійсності одночасно для конструктивної предикативності – формально-синтаксичний рівень (це визначення передусім постулюється для нього) – і комунікативної предикативності або ж закріплюється лише за останньою – функціонально-комунікативною; як диференціюється вираження віднесеності змісту повідомлюваного до дійсності залежно від визначення предикативності як ознаки речення чи висловлювання; чи пронизує актуалізований стосунок

повідомлюваного до дійсності формально-синтаксичний і комунікативний виміри предикативності та ін.

Метакатегоріальне представлення реченнєвої актуалізації, що об'єднує на правах категорій темо-ремне членування і синтаксичні модальність, особу і час поза предикативністю, знімає тавтологічне пояснення предикативності як синтаксичної модальності, об'єднання і предикативності, і модальності за абстрактним стосунком до дійсності.

Одночасно заміна предикативності як цілісної, комплексної категорії і супроводжуване цим статусне прирівнення субкатегорій до категорій без втрати їхніх функціональних показників приводить до “розчинення”, “поглинання”, “порожньої” категорії предикативності. Очевидно, саме ознака комплексного характеру предикативності поставала в синтаксичній науці під впливом граматичних категорій однієї форми – дієслова, а отже, така сукупність характеристик пов'язана з формально-синтаксичним уточненням стосунку повідомлюваного до дійсності, що визначає цей аспект дослідження речення.

Одночасна взаємозалежність і субординативність модальності, часу і особи у формально-синтаксичному потрактуванні предикативності певною мірою спрощується в комунікативному визначенні і представленні модальності, порушуючи “симетричність” розгляду. Взаємозв'язаність модальності, часу і особи є очевидною, тоді як актуальне членування, загалом співвідносячись із комунікативною структурою речення-висловлювання, є категорією іншої ознаки.

Одним із векторів аспектологічного диференціювання модальності в лінгвістичній проекції виступає її поляризація, що полягає в опозитивному вираженні повідомлюваного мовцем у плані реальності/ірреальності чи стосунку мовця до цього ж таки повідомлюваного. Об'єктивно-суб'єктивна поляризація модальності в лінгвістичній думці, що складалася значною мірою під впливом філософсько-логіцистичних мотивацій та поділів модальності, проте, не завжди править за вихідний пункт лінгвістичного аналізу цього широкого поняття.

Переважно індивідуальні лінгвістичні потрактування нівелюють строге протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, що виступає фундаментальним принципом типології модальності. Так, О.М. Пешковський зараховував час, спосіб і частково особу до

суб'єктно-об'єктивних категорій, що позначають “відношення самого мовця до тих відношень, які він встановлює між словами”¹⁶. О.М. Мельничук, запропонувавши розрізнення двох сфер речення – зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної, відзначив створення зовнішньо-синтаксичної сфери речення “в основному двома синтаксичними категоріями – модальності і часу, інколи до них долучається ще категорія особи”¹⁶. На його думку, виділені за цією ознакою сім модальних значень речення “не беруть участі в формуванні основного (об'єктивного) змісту речення, а для додаткової (суб'єктивної) частини загального змісту”¹⁷. До “суб'єктивна” уводиться синонімічне “суб'єктивно-об'єктивна”, що проливає світло на складність зв'язків між різними видами модальності.

Інтерпретація модальності як однієї з основних, центральних мовних категорій дозволяє виявити не лише істотність модального значення в аспекті конструктивної характеристики речення, а й ширше – виявити її лексико-граматичний характер і моделювати семантичну категорію.

¹Грепл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст. 1956-1974. / Под ред. А.Г. Широковой. – М., 1978. – С. 277; ²Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975; ³Там само. – С. 55; ⁴Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М., 2000. – С. 196; Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – С. 104; ⁵Русская грамматика: В 2 т. – Т.2. – Прага, 1979. – С. 669; ⁶Русская грамматика. – М., 1980. – С. 86; ⁷Русская грамматика: В 2 т. – Т.2. – Прага, 1979. – С. 669; ⁸Там само; ⁹Всеволодова М.В. Знач. праця. – С. 196; ¹⁰Сазонова Н.М. К вопросу теории предложения (на материале современного английского и украинского языков). – К., 1974; ¹¹Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М., 1986. – С. 98; ¹²Вихованець І. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. – 2002. – №2. – С. 25-31; ¹³Там само. – С. 31; ¹⁴Всеволодова М.В. Знач. праця. – С. 195-196; ¹⁵Там само. – С. 203; ¹⁶Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. – М., 1956. – С. 88-89; ¹⁶Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 17-18; ¹⁷Там само.